

**Л. Калініна,
Б. Моцик
м. Київ**

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА І НАПРЯМ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті висвітлено результати аналізу досліджень, здійснених ученими та практиками за останні два десятиліття, з проблематики формування й розвитку інформаційної культури як феномену інформаційного суспільства та напрямку наукового пошуку.

Ключові слова. інформація, культура, інформаційна культура, інформаційна культурологія, інформаційна діяльність, інформаційна компетентність.

**Л. Калинина,
Б. Моцык**

ИНФОРМАЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КАК ФЕНОМЕН ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА И НАПРАВЛЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Анотация. В статье представлены результаты анализа исследований, выполненных учеными и практиками за последние два десятилетия проблемы формирования и развития информационной культуры как феномена информационного общества и направления научных поисков.

Ключевые слова. информация, культура, информационная культура, информационная культурология, информационная деятельность, информационная компетентность.

**L. Kalinina
B. Mocik**

INFORMATION CULTURE AS OF THE INFORMATION SOCIETY AND TRENDS RESEARCH

Annotation. The article clears up the results of the analysis of the research done by the scientists and the practitioners for the last two decades concerning the

problems of the formation and development of the informative culture as the phenomenon of the informative society and the way of the scientific search.

Key words. informative, culture, informative culture, informative culturology, informative activity, informative competence

Постановка проблеми. Інтерес до проблем інформаційної культури в Україні, і зокрема освіті викликаний, насамперед, тим, що розвинені держави швидкими темпами переходять до нового типу економіки, який базується на знаннях (knowledge-based economy) та до нового типу управління знаннями. Здатність України зберегти й підвищити свої позиції у світовому економічному та культурному просторі визначатиметься готовністю держави забезпечити пріоритетне інвестування у вітчизняний інтелектуальний потенціал. Тому освіта і наука стають пріоритетами державної політики, зокрема освітньої та інформаційної політики. Інформаційне суспільство, яке є новим типом існування людської спільноти, збагачує людську культуру новим суспільно значущим феноменом – інформаційною культурою.

Аналіз останніх публікацій з означеної проблематики. Аналіз інформаційно-технологічної ситуації, філософської, управлінської, кібернетичної, психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблема дослідження стала об'єктом фундаментальних досліджень лише з 90-х років ХХ ст., активно розробляється у різних галузях науки у наш час. При безумовній важливості цих досліджень поза увагою дослідників залишилися важливі аспекти теоретико-методологічних і технологічних основ формування й розвитку інформаційної культури особистості, зміст і технології формування інформаційної культури, здобуті на основі інтеграції різних галузей наук, які потребують дослідження відповідно до сучасних наукових підходів, теорій, концепцій та парадигм у галузі інформаційного менеджменту та менеджменту інформаційних систем.

Результати аналізу здійснених за останні два десятиліття досліджень із окресленої проблематики свідчить, що незважаючи на досить вагомий

результати наукових пошуків, здобуті результати не отримали форми цілісного узагальнення в контексті наукового обґрунтування системи формування інформаційної культури особистості та підтверджує недостатній ступінь розробленості предмета дослідження – процеси формування та її розвитку в системі освіти в контексті розбудови інформаційного суспільства в країні. Такі дослідження для України є новим пріоритетним напрямом наукових пошуків, які визначають прискорений науково-технологічний розвиток інформаційного суспільства в державі, доцільність впровадження новітніх конкурентоспроможних інформаційних та цифрових технологій, автоматизованих управлінських систем, ППЗ у соціальну сферу.

Мета статті. Виявити ступінь обґрунтованості феномена інформаційної культури у вітчизняному і зарубіжному доробку учених, з'ясувати суть та специфіку цього феномену, окреслити у межах цієї статті його концепти.

Виклад основного матеріалу. Сучасний фахівець існує у світі інформації. У наш час практично не можна назвати сферу людської діяльності, яка б не зазнала залежності від ринку інформації та не мала б потреби у використанні новітніх інформаційних технологій. Все це значною мірою змінює уявлення, погляди, поведінку, спосіб життя і мислення сучасної людини і ставить до неї нові вимоги, найважливішою серед яких є опанування інформаційною грамотністю та розвиток інформаційної культури.

Дискурсивний розгляд феноменів інформації, управління і культури в сучасному глобалізованому інформаційному світі раціонально здійснити шляхом логічних міркувань, порушення спірних питань у наукових дискусіях, аналізу висвітлених поглядів учених і результатів їх дослідження, розгляду проникнення та використання ідей з різних галузей наук.

У наукових колах утверджується погляд на інформацію як на специфічно важливий стратегічний товар, зорієнтований на обслуговування науки, освіти, культури, техніки, бізнесу та економіки в цілому. Тому доречно включити інформаційну культуру та здатність орієнтуватися в інформаційному просторі

до складу феноменів, які базуються на інформації та інформаційних ресурсах (ІР), які детермінують функціонування багатьох процесів і є компонентами різних видів діяльності у всіх соціальних сферах та потребують дослідження на нових методологічних і філософських засадах.

Зробимо стислий огляд публікацій та проаналізуємо виконані наукові дослідження з інформаційної культури у вітчизняній та зарубіжній науці й практиці. Цитування поглядів і репрезентацію розвитку наукової думки дослідників будемо здійснювати в їхній авторській інтерпретації, щоб не змінювати назви термінів, які застосовувалися при розкритті сутності феномена пізнання та аналізу сутнісних ознак.

За сучасних умов інформаційне суспільство та інформаційна діяльність зазнає змін завдяки постійному оновленню їх змісту через збільшення кількості джерел, потоків і видів соціальної інформації, нового знання у галузі інформаційного менеджменту, соціальної інформатики та інформаціології, правової інформатики, освітнього менеджменту та зумовлює розгляд не тільки генезису виникнення інформаційної культури, але й врахування цих змін під час розгляду та формування інформаційної культури на різних ієрархічних рівнях.

В історії дослідження інформаційної культури представлено періодизацію розвитку феномена, який охоплює три періоди: I період – 70 – 80-ті роки ХХ ст., II – 80 – 90-ті роки та III період від 90-х років до сьогодні [4, с. 6–7]. Уперше поняття «інформаційна культура» з'явилося в пресі вже в 70-80-і роки ХХ століття в різних галузях науки. Перший етап характеризувався активним теоретичним вивченням проблеми формування інформаційної культури, якою цікавилися бібліографи, бібліотекознавці, книгознавці, а на початку 80-х років описати процес застосування інформаційної культури спробували фахівці з педагогіки. Другий етап характерно розширив арсенал засобів формування інформаційної культури, наслідком чого стала активізація діяльності учених у педагогічній науці, але й суміжних галузей знань, зокрема філософії, інформатики. Відтоді поняття

«інформаційна культура» набуває нового статусу та використовується у широкому науковому і філософському контексті.

До інформаційної культури ставляться як до ефективної організації інтелектуальної діяльності особистості. Третій етап визначив необхідність осмислення та обґрунтування теорії феномену інформаційної культури в рамках не тільки класичної інформатики, кібернетики, соціального управління, культурології, а й нових наукових дисциплін – *інформаційної культурології, інформаціології та соціальної інформатики*. Варто зазначити, що, незважаючи на розвиток сучасних інформаційних технологій, в 90-х роках ХХ ст. у трактуванні поняття «інформаційна культура» переважав монодисциплінарний підхід, у результаті якого формування інформаційної культури зводилося до вивчення основ бібліографічних знань та інформаційних технологій.

У середині 90-х з'явився інший підхід, який пов'язував інформаційну культуру з процесом формування професійної культури фахівців і передбачав її розгляд у контексті інформатизації сучасного суспільства та проблеми інтелектуальних систем у різних галузях діяльності. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба розвивати новий напрям наукового знання. Важливість цього напрямку й актуальність досліджень у цій галузі привели до того, що під егідою Міжнародної академії інформатизації, у Москві (1993 р.), створено відділення інформаційної культури, яке об'єднало вчених різного галузевого профілю з різних міст Росії, країн ближнього й далекого зарубіжжя з метою вивчення феномену інформаційної культури, висвітлення одержаних результатів на щорічних науково-практичних конференціях та в публікаціях.

Здійснення соціальних й економічних реформ в інформаційному суспільстві, визначає не лише необхідність інформатизації відповідних галузей, а й детермінує пріоритетність формування й розвитку інформаційної культури всіх громадян країни від якої залежить не лише якість

життєдіяльності людини у ХХІ столітті, а й спосіб їхнього життя, взаємодія влади та громадян, розвиток економіки України та всіх соціальних сфер.

Теоретичне обґрунтування феномена інформаційної культури, потребувало розгляду наукових підходів, які застосовували вчені та науковці для його вивчення та аналізу його концептів, у межах якого виникло і сформовано уявлення та межі їх застосування в науці та практиці, визначення основних контурів і напрямів їхнього подальшого розвитку з застосуванням різних методів дослідження, зокрема й ІПС мережі Інтернет.

Означена категорія має багато авторських визначень та інтерпретацій залежно від застосованих підходів дослідників і знаходить своє підтвердження завдяки пошуку, з використанням методу ключових слів і засобів ІКТ, цієї категорії в різних друкованих джерелах, ІПС мережі Інтернет російською, українською та англійською мовами, зокрема як приклад презентовано на рис. 1.

Під час дослідження нами також здійснено пошук книг і статей мовою оригіналу у мережі Інтернет, які вміщують цей термін, використовуючи програму «Книги Google» і довідковий центр для партнерів «Google». Використання цієї програми дало можливість проглянути багато книжок через «Пошук книг Google», що захищені авторськими правами та деякі сторінки книжок, які є доступними для читання, обмеженого перегортання та перегляду, лише з дозволу їхніх авторів і видавців, у книжковому магазині. Як свідчать результати пошуку категорії «інформаційна культура» в різних ІПС мережі Інтернет феномену інформаційної культури присвячена значна кількість джерел у різних наукових галузях, серед яких енциклопедії, словники, довідники, монографії, посібники, навчальні програми, статті вітчизняних і зарубіжних учених, в яких висвітлені результати розвідок, а також досить значне коло праць навчального й популярного характеру.

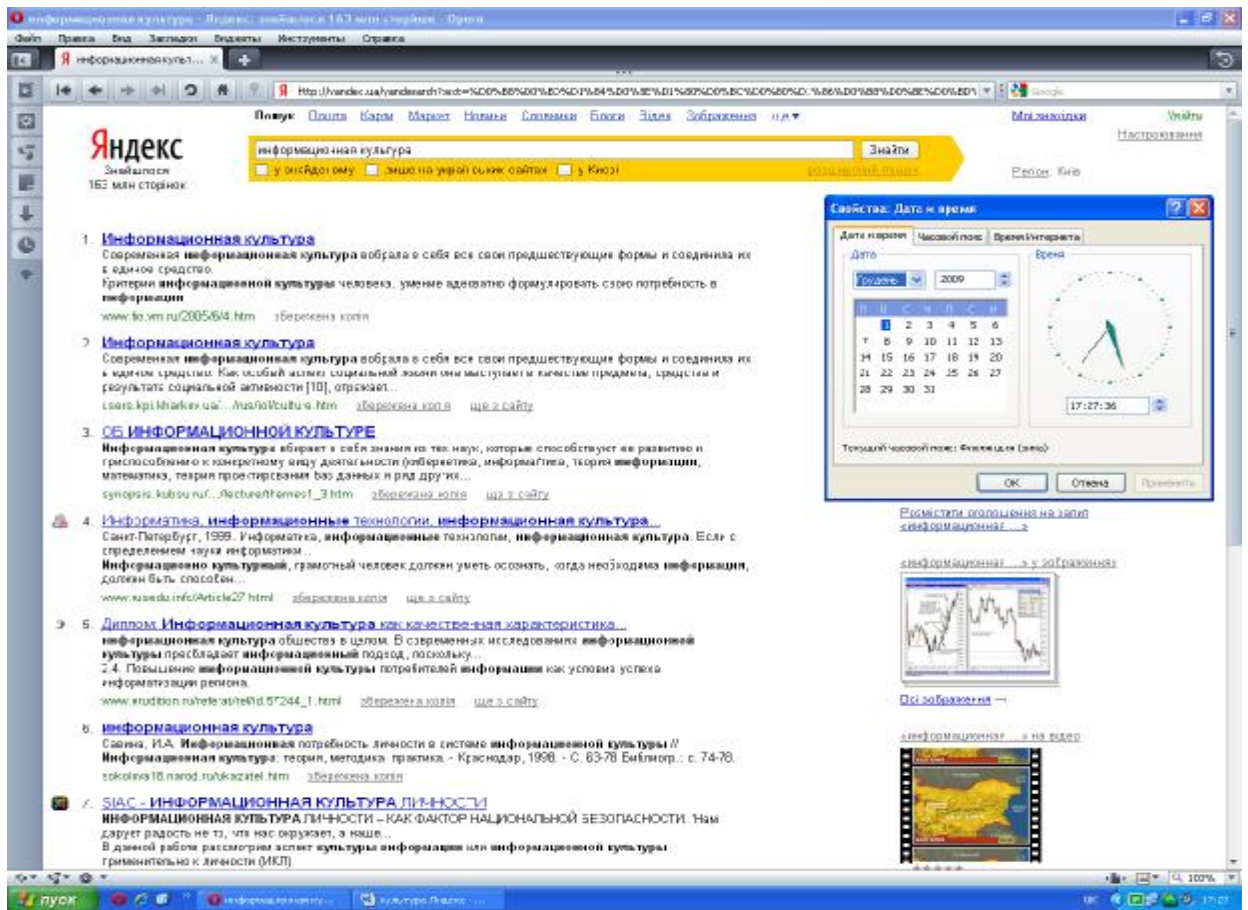

Рис. 1. Екранна копія сторінки за результатами пошуку категорії «інформаційна культура» в ПС «Яндекс»

Інформаційна культура розглядається як невід’ємна частина людської культури в цілому та як якісна характеристика особистості. Існує кілька підходів до вивчення інформаційної культури (ІК) й проблем її формування та розвитку. З них можна виділити інформологічний, культурологічний та філософський. Залежно від об’єкта й предмета дослідження, застосованих наукових підходів класифікація інформаційної культури здійснюється за різними ознаками і репрезентована такими видами: інформаційна культура суспільства (ІКС), інформаційна культура особистості (ІКО) та інформаційна культура спеціаліста-фахівця (ІКСФ) у конкретній професійній сфері.

Т. Полякова характеризує інформаційну культуру (ІК) як нову «соціокультурну технологію, спрямовану й на організацію соціальної взаємодії, і на створення та оперування різними символами, ... на формування людини, здатну жити й успішно здійснювати свою діяльність у сучасному інформаційному середовищі» [11, с. 86]. Людина в інформаційному

суспільстві має знати «...закони функціонування інформації в суспільстві», розуміти сутність «інформаційних перетворень, що відбуваються, усвідомлювати своє місце й свої завдання в інформаційному суспільстві, що формується». Далі автор характеризує ІК як «дуже широке явище..», що включає в себе й теоретичні знання, зокрема інформаційних ресурсів, і практичні навички та уміння оперувати інформацією та підкреслює, що для сучасної людини необхідні не тільки знання й уміння, а й сформований інформаційний світогляд, складові інформаційної культури. Т.Полякова відзначає труднощі й відсутність результатів у формуванні інформаційного світогляду як невід'ємної частини ІК, і закликає об'єднати зусилля всіх «зацікавлених» у вирішенні цієї проблеми «соціальних інститутів і фахівців» та обґрунтовує необхідність виробити єдину, всеосяжну систему поетапного формування ІК протягом всього життя людини [11, с. 87–88]. Л.Альошин у статті «Взаємозв'язок культури й інформації: деякі аспекти й проблеми» з позицій інформологічного підходу підкреслює, що словосполучення «інформаційна культура» можна застосовувати стосовно особистості або суспільства і називає ІК одним «із найважливіших факторів сучасного й майбутнього стану соціальної спільності землян». Семантичний розгляд категорії дозволяє оперувати її концептами та репрезентувати не лише ІК, а «культуру інформації як способи подання інформації, що містять у собі види, форми інформації та її зміст» [1, с.25-27].

Цікавий похід до вивчення ІК представлений у статті М.Вохришевої «Інформаційна культурологія». Автор пише, що у зв'язку з тим, що в дослідженні поняття «інформаційна культура» переважає «аспектологічний підхід», тобто вивчення її з «позицій різних наукових дисциплін», виходить «обширна, але «мозаїчна» картина, що «розмиває» сам об'єкт, позбавляючи його цілісності та якісної визначеності». Для досягнення «більшої наукової конкретності, термінологічної визначеності, системності подань і в остаточному підсумку – створення загальних теоретичних схем реальності, що досліджується» М.Вохришева пропонує ввести нову спеціальну наукову

дисципліну «інформаційну культурологію», що вивчає загальну, базову складову ІК [3].

Інформаційна культура розглядається не тільки як науковий феномен, а й як «галузь культури, що пов'язана з функціонуванням інформації в суспільстві й формуванням інформаційних якостей особистості» та визначає «інформаційну культурологію» або «інфокультурологію» (термін уведений у науковий обіг – М. Вохришевою) як «наукову дисципліну, що вивчає інформаційну культуру в сукупності практичної й пізнавальної сфер», яка розглядає «коло теоретичних проблем» і вивчаючи інформаційну культуру «у всій її глибині й складності».

Наведемо цитування сутності категорії «інформаційна культура» з позицій культурологічного та особистісного наукових підходів у їх єдності. Зокрема, інформаційна культура – це «інформаційний компонент людської культури загалом, що об'єктивно характеризує рівень всіх інформаційних відносин, які здійснюються» (Е. Семенюк [6]); «одну з граней культури, пов'язана з інформаційним аспектом життя людей» (А. Витухновська [6]); «вид культури поряд з такими видами, як правова культура, моральна культура» (Н. Зинов'єва [6]); «особливий тип культури» (І. Хагельдієва [6]); «сукупність знань, норм, правил, цінностей, створених в інформаційній діяльності, які відбивають певний рівень її розвитку» (М. Дворкіна [6]); «ніби «наскрізний» аспект, характерним для всіх видів етнотериторіальних, соціальних і глобальних видів культури, а також таких інтегративних видів культури, як економічна, екологічна, політична, правова, моральна, релігійна й ін.» (В. Леончиков [10, с.91–93]); «підсилююча роль інформації, інформаційних технологій, інформаційної діяльності в житті сучасного суспільства, необхідність в узагальнювальному, гранично ідеалізованому (ціль) вивченні самого інформаційного феномену у всьому його різноманітті, відмова від грубої технологізації (технократії) як тенденції суспільного розвитку на користь гуманізації» (А. Гречихін [5, с.12–38]).

«Інформаційна культура», – пише Ю. Барановський, – «це, насамперед, проникнення в суть процесів обробки інформації, причому досить глибоке, щоб можна було легко й швидко вирішувати різні завдання на ПК, подібно тому, як істинно грамотна людина може вільно читати й писати» [2]. Як одну з основних компонентів змісту ІК автор виділяє «уміння користуватися автоматизованими інформаційними системами збору, зберігання, переробки, передачі й подання інформації, що базується на електронній техніці й системах телекомунікації». Іншою складовою ІК автор вважає «володіння основами алгоритмізації: принципи побудови алгоритмів (метод покрокової деталізації «зверху вниз»), базові структури алгоритмів при необов'язковому вивченні якої-небудь процедурно-орієнтованої мови програмування» [2].

Н. Калиновська пише, що нині можна виділити два підходи в трактуванні поняття ІК. У першому підході – «інформологічному» – поняття ІК можна узагальнити як «сукупність умінь і навичок пошуку, відбору, аналізу інформації, тобто всього того, що включається в поняття «інформаційна діяльність», спрямовані на задоволення інформаційних потреб. У другому – «культурологічному» – ІК «розглядається як спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві, як складова процесу формування культури людства» [7, с. 93-94]. Найбільш коректним є узагальнене визначення поняття інформаційної культури»: по-перше, сукупність знань, умінь і навичок, необхідних для існування у світі інформації; по-друге, спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві; по-третє, методика оперування всіма видами інформації; по-четверте, методологія й світогляд інформаційного суспільства» [7, с. 93-94].

Здійснюючи аналіз публікацій з проблематики «інформаційна культура», ми знаходимо різні авторські визначення інформаційної культури у різноманітних сферах діяльності. За всіма розходженнями й різноманіттям особливостей формування ІКС у дослідженнях простежується одна кінцева загальна мета – підготовка особистості як фахівця для роботи в новому інформаційному суспільстві, який володіє новими інформаційними

технологіями, сучасними методами опрацювання інформації та який вміє приймати виважені рішення, здатний передбачати кінцевий результат своїх дій.

Теоретична і практична значущість формування й розвитку інформаційної культури особистості протягом життя нині є соціально значущою та настільки важливою, що її успішне розв'язання набуло статусу самостійної науково-педагогічної проблеми. У процесі дослідження з'ясовано, що феномен «інформаційна культура» пов'язаний з двома загальнонауковими поняттями – інформація і культура. Інформаційна культура у наш час асоціюється з техніко-технологічними аспектами інформатизації, оволодінням навичками роботи на комп'ютері [9, с. 41-55], з так званим інформаційним бумом й значними обсягами інформаційних потоків, а можливо й доступністю й вільним доступом до інформаційних масивів мережі Інтернет. Так, людині, як і фахівцю будь-якої галузі, для вільної орієнтації в інформаційному середовищі, необхідно вміти отримувати, опрацьовувати й раціонально використовувати інформацію у різних видах діяльності з різних джерел і з використанням різномагнітних засобів, зокрема й за допомогою комп'ютера, телекомунікацій, каналів зв'язку, мережі Інтернет.

Нині інформаційна культура становить новий напрям, що виник під впливом НТП і створення НІТ, цифрових технологій. Незважаючи на свою «юність», цей напрям має досить потужний арсенал наукових досліджень, що прагнуть визначити місце інформаційної культури в системі вже існуючих наук про інформацію. Одна з найбільш дискусійних проблем: визначення поняття інформаційної культури та раціональних і досконалих технологій її формування. Свідомо припускаючи аналіз порівняльного зіставлення її дефініцій авторами тематичних досліджень, зазначимо лише, що абсолютна їхня більшість, керуючись *інформологічним* підходом, розглядає інформаційну культуру як сукупність знань, умінь і навичок пошуку інформації та інформаційних ресурсів, відбору та аналізу інформації,

спрямовану на задоволення інформаційних потреб, а також здібностей застосовувати їх при вирішенні професійних завдань засобами нових інформаційних технологій (НІТ). Ця позиція об'єднує представників інформаційного підходу до процесу формування інформаційної культури.

Однак дефініція інформаційної культури в такій інтерпретації ототожнює її з поняттям комп'ютерної грамотності, що є найважливішим складовим елементом інформаційної культури, але не її аналогом. Як феномен, обумовлений рівнем загальної культури особистості, інформаційна культура є показником її творчої активності, її світосприйняття, рівня особистісного розвитку людини.

За *культурологічного* підходу зміст поняття «інформаційна культура» визначається як складова загальної культури людини, детермінована інформаційною складовою її діяльності та як сукупність інформаційного світогляду і системи знань, умінь та навичок, які забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність для оптимального задоволення індивідуальних інформаційних потреб із використанням як карткових (каталогів і картотек бібліотеки), так і сучасних інформаційних технологій і засобів ІКТ. Саме культурологічний підхід дозволяє визначити освітній потенціал інформаційної культури, яка сприяє формуванню світоглядних установок особистості, її ціннісних орієнтацій стосовно інформації не тільки як товару, а переважно як знання і ресурсу, як елементу культури.

Висновки. Інформаційна культура розглядається як спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві, як складова процесу формування культури людства. Саме інформаційна культура покликана гармонізувати внутрішній світ суб'єкта шляхом вироблення раціональної інформаційної поведінки, що дозволяє досягти рівноваги в інформаційно-комунікаційному взаємообміні з інформаційним середовищем, яке переважно ґрунтується на комп'ютерних, телекомунікаційних і інших засобах зв'язку.

Аналіз праць сучасних науковців щодо теоретичної розробленості проблеми дослідження [1-13], дозволив систематизувати наукові підходу до

розгляду і визначення феномену інформаційної культури: соціокультурологічний у межах якого формування ІК особистості розглядається як досвід створення та використання інформації та інформаційних ресурсів; інформаційно-технологічний, у контексті якого розвиваються інформаційні потреби, система вмінь, навичок роботи з комп'ютерною технікою; психологічний, спрямований на вироблення інформаційного стилю мислення особистості; дидактичний, зорієнтований на формування й розвиток інформаційної компетентності особистості й фахівця, що володіє різноманітними способами та засобами роботи з інформацією в процесі навчання й професійної діяльності, застосування ІКТ і комп'ютерних засобів у різних видах діяльності та «багатоцільової оптимізації управлінських рішень» [12], дозвіллі. Інформаційна культура протистоїть дегуманізації розвитку, підміні духовних цінностей науково-технічними нововведеннями, захищає людину від надмірного впливу НІТ, маніпулювання її свідомістю через засоби масової інформації та базується на інформаційній компетентності.

Література:

1. Алешин Л. И. Взаимосвязь культуры и информации: некоторые аспекты и проблемы // Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунардн. науч. конф. Краснодар – Новороссийск 17 – 19 сентября 1997 г.: Тез. докл.– Краснодар, 1997. – С.25-27. (1)
2. Брановский Ю. С. «Методическая система обучения предметам в области информатики студентов нефизико-математических специальностей в структуре многоуровневого педагогического образования». Дис. – доктора пед. наук.: 13.00.02.– Москва, 1995. (7)
3. Вохрышева М. Г. Информационная культурология //Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунар. науч. конф. Краснодар – Новороссийск 17 – 19 сентября 1997 г. : Тез. докл.– Краснодар, 1997. – С. 88-90.

4. Гендина Н. И. Основы информационной культуры / Н. И. Гендина // Основы информационной культуры : сб. метод. материалов. – Кемерово, 1999. – С. 6–7. (13)
5. Гречихин А.А. Информационная культура (Опыт определения и типологического моделирования) // Проблемы информационной культуры: Сб. статей / Под ред. Ю.С. Зубова и И.М. Андреевой. – М: Изд-во Моск. Гос.Ун-та культуры, 1994. – С.12–38. (17)
6. Информационное общество и личность как культурологическая проблема // Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунар. науч. конф. Краснодар–Новороссийск 17 – 19 сентября 1997 г. : Тез. докл. – Краснодар, 1997.
7. Калиновская Н. А. Информационная культура личности и общества: наполнение понятия // Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунар. науч. конф. Краснодар – Новороссийск 17 –19 сентября 1997 г.: Тез. докл.– Краснодар, 1997. – С. 93–94. (22)
8. Калініна Л. М. Інформаційна культура керівника загальноосвітнього навчального закладу та критерії її виміру / Л. М. Калініна //Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту Педагогіки за 2010 рік: наукове видання. – К. : Інститут педагогіки НАПН України, 2011.– С. 24–25.
9. Каракозов С. Д. Информационная культура в контексте общей теории культуры личности / С. Д. Каракозов // Педагогическая информатика. – 2000. – № 2. – С. 41-55. (23)
10. Леончиков В. Е. Информационная культура личности: поиски методологии // Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунар. науч. конф. Краснодар – Новороссийск 17 – 19 сентября 1997 г.: Тез. докл.– Краснодар.– 1997.–С.91–93]. (27)
11. Полякова Т. А. Формирование информационной культуры личности и общества – актуальная социокультурная технология эпохи

информатизации // Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунар. науч. конф. Краснодар – Новороссийск 17 – 19 сентября 1997 г.: Тез. докл.– Краснодар, 1997. – С. 86–88. (35)

12. Слотин Ю. С. Многоцелевая оптимизация гарантированных решений: Тез. докл. междунар. конф. по проблемам управления. Москва, 29 июня – 2 июля 1999 г.Т.2.– М.: Изд-во ИПУ РАН, 1999. (42)

13. Стратегія, людські ресурси та інформація в управлінні / Освітній менеджмент в умовах змін : навч. посіб. / Л. Калініна, Л. Карамушка, Т. Сорочан, Р. Шиян та ін. / За заг. ред. В. Олійника, Н. Протасової та ін. – Луганськ: СПД Резніков В. С., 2011. – С. 85 – 172.